

PETER-ANDRÉ ALT

A filológia ígéretei

A szellemtudományok hasznosságáról immár két évtizede intenzíven folytatott viták furcsaságai közé tartozik, hogy előszeretettel kezdik őket hiánylistákkal. Emögött a szellemtudósok között gyakran megfigyelhető, saját tudományágukkal szembeni gyanú rejlik, és talán a félelem, amelyet saját tevékenységük jelentéktelensége és perspektíváik gyakorlatiatlansága miatt éreznek. Ennek az esszének a címével azt szeretném jelezni, hogy számomra itt nem kishitű mentegetőzésekről van szó, hanem tudományos lehetőségek meghatározásáról: a filológiai tudomány gondolkodási tereiről, ahogyan azok az én nézőpontomból ideálisan feltáruhnak. Ehhez kapcsolódik a konceptuális igény, amely túllép a pusztá leírás horizontjain. Annak az intellektuális és módszertani potenciálját kell feltárnunk, amit a következőkben filológiai reflexiós tudásnak nevezek. Ebből vezethető le a hely, amely azt a szaktudományt illeti meg, amelynek – amint azt meg szeretném mutatni – épp elegendő oka van rá, hogy öntudatosan lépjen fel és szuverén módon hagyja maga mögött a válság forgatókönyveit.

1. Előjáték a regényben

A filológiai tudás háza előtt törvénytábla áll, amelyen a következő maximákat olvashatjuk: 1. „ne fogadj el kritikátlanul idegen véleményt”; 2. „Mutass tiszteletet az írás iránt, és ne változtasd meg a történetet!”; 3. „Valaminek a helyes értelmezése és ugyanannak a dolognak a félreértése nem zárja ki teljesen egymást”; 4. „Az Írás változhatatlan, és e nézetekben gyakran csak az emiatt érzett kétségbeesés fejeződik ki.”¹

¹ Franz KAFKA, *A per*, ford. SZABÓ Ede, Ikon, Budapest, 1995, 116–117.

A maximák Franz Kafka *A per* című regényének *A dómban* című fejezetéből származnak, amely nemcsak a törvény vonzerejéről és homályosságáról szóló legendát beszéli el, hanem hermetikus mondanivalójának megértésére tett szövevényes kísérleteket is. Éppannyira jelentős az interpretáció, amelyen a vádlott Josef K. fáradozik a pappal folytatott beszélgetésben, mint maga a legenda. A regény kéziratának szövegében az értelmezés a rövid történet terjedelmének háromszorosával bír – ez pedig olyan mennyiségi kapcsolat szöveg és kommentár között, amelynek feltűnése manapság sem ritka a művek tudományos kiadásában.

Kafka pontosan kiosztotta a szerepeket, hogy legalább ezen a területen egyértelmű viszonyok uralkodjanak. A pap egy purista módjára érvel, aki a megszövegezést hagyja egyedül érvényre jutni; a *sola scriptura* maximájának megfelelően csakis az áthagyományozott szöveget idézi vagy parafrázálja, miközben szórványosan utal más kommentátorok ítéletére. A legendát ugyan szóban adják át a főhősnek, ám szöveggént rögzítve is megvan – a pap hangsúlyozza, hogy a történetet „az Írás szóhasználatával”² adta elő K.-nak –, úgyhogy azon értelmezései, amelyek a rákövetkező vitában szóba kerülnek, a filológiai exegézis jellegét öltik magukra. Az összes interpretációt, amelyet K. javasol, a pap korábbi „véleményekre”³ vonatkoztat, amelyek úgy tűnnek, mintha maguk is mintegy tudományos magyarázatok alakjában, írásban lennének áthagyományozva. A legenda „szóhasználat” és az exegéták hipotézisei mind a kiegyensúlyozottság olyan rendszerének elemei, amelynek belső rendje a Misnára és a Gemarára, a Talmud vallási törvényeinek és kommentárjainak kapcsolatára emlékeztet.

Gondos elemzés, szövegek összehasonlítása, a kutatás reflektálása: nem kétséges, hogy a pap képzett filológusként tevékenykedik. Máshogy van ez Josef K.-val, aki örömtelen dilettantizmusból fakadóan folytonosan vét a filológiai gyakorlat szabályai ellen. Feltűnő, hogy K. olyan

² *Uo.*, 116.

³ *Uo.*, 118. A zsidó vallásfilozófiai motívumok (Talmud-kommentárok) a legenda értelmezéstörténetében játszott jelentőségére utal meggyőzően Gerhard KURZ, „Meinungen zur Schrift. Zur Exegese der Legende »Vor dem Gesetz« im Roman »Der Prozeß«” = *Kafka und das Judentum*, szerk. Karl Erich GRÖZINGER – Stéphane MOSÈS – Hans Dieter ZIMMERMANN, Jüdischer Verlag bei Athenäum, Frankfurt am Main, 1987, 209–224.

feltételezésekkel és hipotézisekkel dolgozik, amelyeknek a megdönthetetlen állítások jellegét igyekszik kölcsönözni. „A kapuőr tehát rászédte a férfit”⁴ – hangzik első ítélete a történet elmondása után. Következtesen tartja magát előre megfogalmazott véleményekhez, anélkül hogy próbára tenné őket a legenda szóhasználatán. Ahol ez szüksézává, megpróbálja bővíteni és általánosítani a mondanivalóját. Interpretatív fáradozásai állandóan beavatkoznak az eredeti szövegbe, amelyet – ahogyan a pap rosszállóan megjegyzi – az „írás tisztelete” nélkül szakadatlanul „megváltoztat”.⁵ A szó tiszteletének hiánya a pontatlan olvasóban végül szabaddá teszi az utat az általánosra való elhamarkodott átvitel számára: „Lehangoló nézet – mondta K. – A hazugságot avatják világrenddé.” A pontos olvasás helyébe a spekuláció lép, amely a szöveget allegóriává, *Mundus symbolicus*sá avatja – olyan eljárás ez, ahogyan Goethe körvonalazza az 1821-es *Szelid xéniákban*, amely a vad gondolkodás a megértés működésében megzavart dühéből vezet le: „A kommentálás szép dolog / Én attól sohse fádom: / Mit ki nem magyarázhatok, / Azt belemagyarázom.”⁶ A *per* nem hagy kétséget afelől, hogy a spekulatív olvasás csak a hiányzó forráskompetencia fonákja. A kézirat *A dómban* című rész beszélgetésének egyik részében, amelyet Kafka később kihúzott a kéziratból, Kafka így ír Josef K.-ról: „hiszen egyáltalán nem ismerte az Írást, amelyből ez a legenda származott; és ugyanilyen ismeretlenek voltak előtte a magyarázatok.”⁷ Josef K. csapnivaló filológus, aki a szövegben való járatlanságát és a kutatás nem ismeretét a képzettársításokra való erős hajlammal, valamint argumentatív könnyelműséggel próbálja kompenzálni.

Az eredmény, amely abból származik, hogy ilyen rabiátus módon nyúl a szöveghez, riasztó. „Az egyszerű történet – írja Kafka – formátlanlanná dagadt”⁸. Ezzel bontakoztatta ki pusztító hatását a spekuláció rossz szel-

⁴ Uo., 116.

⁵ Uo.

⁶ Johann Wolfgang GOETHE, „Rímek, Példaszók, Szelid Xéniák” = GOETHE *költeményei*, ford. Dóczy Lajos, Lampel, Budapest, 1907, 211. („Im Auslegen seid frisch und Munter / Legt ihrs nicht aus, so legt was unter.”)

⁷ Franz KAFKA, *Der Process. Historisch-Kritische Ausgabe sämtlicher Handschriften, Drucke und Typoskripte*. „Im Dom”, kiad. Roland REUSS, Stroemfeld, Basel – Frankfurt am Main, 1997, 58.

⁸ KAFKA, *A per*, 119.

leme; amíg a filológus a szöveget a szöveg szerkezetének feltárásán keresztül kívánja megragadni, addig Josef K. eljárása ellentétes hatást kelt, amennyiben kiűzi a legendát a formájából.⁹ A Kafka-regény utóéletének pikantériájához tartozik, hogy a germanisztikai kutatás ezzel a résszel összefüggésben önmagát legtöbbször a határozottan nem filológusi módon fellépő megfigyelővel, Josef K.-val szokta azonosítani, és vele szemben értékelte le a beszélgetőpartner szigorú gyakorlatait. Walter H. Sokel évtizedeken át nagy hatást kifejtő vizsgálódásában a papot a „totalitárius irracionális” képviselőjének nevezi. Heinz Politzer kijelenti, hogy a pap „rémületet kelt, amikor segítséget kellett volna nyújtania”, Reiner Stach pedig a pap kijelentéseiben egy „éppannyira sztoikus, mint szörnyű ellenfél” „megnyilatkozását” látja.¹⁰ Az ilyen kommentátorok úgy tesznek, mint a vádlott Josef K., aki a pere értelméről spekulál a helyett, hogy pontosan olvasná a jeleket, amelyek a pert tagolják.

A bíróság „befogad, ha jössz, és elbocsát, ha távozol”.¹¹ Amit a pap a jogi rendszernek arról a titkáról mond, amelyet Josef K. hiába próbál megragadni, az azon szöveg titkának felel meg, amelyet a filológus fűrész. Ha óvatosan találkozik a szöveggel, megragadja a formáját, viszont a szöveg kizárja, ha nem veszi figyelembe annak szabályait. Csak az tart-hat igényt arra, hogy feltárja a *logos* arkánumát, aki megtartja a szükséges elővigyázatosságot és pontosságot a hozzá való közelítésben. A szükséges technikát, amely utat nyit a szöveghez, a filológia közvetíti. Ám a filológia nem csupán tudomány, amely egyengeti az utakat, hanem a reflexió olyan instanciája is, amely magát az út célját vázolja fel és alakítja. Hogy még egyszer Kafka szavait idézzük: a törvény, amelynek belsőjét Josef K. megismerni szeretné, mindig annak a szellemi látószögnek a terméke is, amelyből Josef K. szemléli. Nem valami megmáshatatlant jelenít meg, hanem együtt változik a váltakozó perspektívákkal és megfigyelő pozíciókkal. Kafka törvénye és a filológia szövege azon

⁹ Ez a hatás nem a pap által bemutatott „vélemények” számosságából következik, hanem Josef K. spekulációs dühéből. Vö. KURZ, *I. m.*, 220.

¹⁰ Walter H. SOKEL, *Franz Kafka. Tragik und Ironie*, Langen-Müller, München-Wien, 1976², 269; Heinz POLITZER, *Franz Kafka, der Künstler*, Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1965, 265; Reiner STACH, *Kafka. Die Jahre der Entscheidungen*, Fischer, Frankfurt am Main, 2002, 553.

¹¹ KAFKA, *A per*, 119.

a sajátosságon osztoznak, hogy az intellektuális vonzódás tárgyaként a mindenkori megközelítésmód modellálja őket.

A filológia olyan tevékenység, amely tárgyat, a szöveget szövegkiadással és kommentárral alapozza meg. Szövegállományokon végzett munkaként, amelyeket rekonstruálva, magyarázva és megfejtve folytat, a filológiai gyakorlat elkötelezett marad az indukció szellemének és az igénynek, hogy feltárja a hálózatokat. E két aspektust aligha lehet kielégítően felderíteni konkrét tárgyhoz való kötődésen kívül. Csak az bukkanhat nyomára a filológia ethosának, aki nem árulja el mikrológiai gondolkodását. Az induktív érzületről írja kritikusan Robert Musil *A tulajdonságok nélküli ember* című regényéhez írt egyik hátrahagyott vázlatában: a modern kor „legártalmasabb” „utópiája”.¹² Musil benne látja manifesztálódni mindazt, amit az „adott szociális állapot” védelmezésének nevez: olyan szellemi magatartást, amely csak az élet alapelemeivel foglalkozik, és amely úgy látszik, elvesztette az érzékét minden magasabb rendű iránt. Ilyen érvekkel találkozunk az ember akkor is, amikor a filológiai tudás felbecsüléséről van szó. Mivel a filológusok a szövegösszefüggés mikrológiájára figyelnek, és kevésbé a kutatási perspektívaik széleskörűségére, rendszerint szellemtelen pedánsoknak tartják őket. Aki a filológiát védelmébe kívánja venni az efféle kritikával szemben, annak következképp az induktív gondolkodást és a látszólag partikuláris dolgok hozzá kapcsolódó nagyra értékelését e gondolkodás belső megismerési logikájából kell megpróbálnia levezetni.

2. Költői teológia

A filológia kezdetei ott vannak, ahol a felejtés félelme összekapcsolódik a megértés vágyával. Az első nyugati filológusok azok a gyűjtők voltak, akik a Kr. e. 3. században az alexandriai könyvtárban összeszedték és rendezték a régiség írásainak szövegahagyték-állományát. A késő ókori grammatikusok allegóriaként értelmezték Homéros és Vergilius műveit, hogy megvédjék a fikciókritika Hésiodos óta ismert szemrehányásától.

¹² Robert MUSIL, *A tulajdonságok nélküli ember*, III., ford. TANDORI Dezső, Európa, Budapest, 1977, 757, 754.

Az olyan kommentátorok, mint Macrobius, aki Vergilius *Aeneis*-ét az egyetemes természetfilozófia kincsesáraként értelmezte, munkájukra régészeti aktusként tekintettek, amely egy történetileg halványuló hagyományt kívánt megtartani a jelenben. A filológiai allegorézis, amelynek gyakorlata tovább hatott a patrisztikán keresztül a középkorig, az irodalmi szövegek segítségével tárt fel önálló spirituális tudást, amely a kommentár teljesítménye által jelenítettek meg és rögzítettek. Amikor a karthágói Martianus Capella a *De nuptiis Mercurii et Philologiae** (Kr. u. 439 előtt) című tankölteményében leírja a filológiai tudomány felvételét az istenek körébe, abban a pillanatban megegyezik forma és üzenet: az epikus elbeszélés allegorikus formája megfelel a filológia által nyújtott allegorézisnek, amely feltétele a filológia égi körökbe való felemelkedésének. A költői tudás nemesítése, amit a spiritualizáló értelmező eljárás végrehajt, a filológia nemesítéséhez vezet, amely hivatalosan csak szolgálai funkciókra tart igényt.

A skolasztikus John Salisbury, Abélard tanítványa, később Chartres püspöke *Entheticus* című tankölteményében (1155–1157) arra szólította fel a filológiát, hogy bízva rá magát Mercuriusra, az arkánumok szakértőjére, mert, írja, a szavak rejteke alatt titkos igazságok rejlenek („sub verborum tegmine vera latent”).¹³ Hogy a gyűjtés és rekonstruálás, a fordítás és magyarázat sohasem a pusztá visszaemlékezést szolgálja, később a reneszánsz filológusok nagy tanulmányai bizonyítják. Munkáik, amelyek Edgar Wind Pico della Mirandolára vonatkozó kifejezésével élve a „költői teológiát” voltak hivatva megalapozni, igazolják, hogy az, hogy a tárgyak kicsúsznak a kezeink közül, dialektikus módon kötődik a filológiához.¹⁴ Abbéli szándékukban, hogy a pogány tudást

* „Mercurius és a Filológia házasságáról.”

¹³ John SALISBURY, *Entheticus Maior et Minor*, I., kiad. Jan VAN LAARHOVEN, Brill, Leiden 1987, 117; 183 (*Alterutrum vel utrumque licet proferre, sed insta, / Ut sit Mercurio Philologia comes. / Non quia nominibus falsis reverentia detur, / Sed sub verborum tegmine vera latent.* [‘Lehet az egyik vagy mindkét módon kiejteni, de ügyelj arra, hogy Philologia Mercuriusnak legyen a társa. Nem azért, hogy hamis isteneket tisztelj, hanem mert a szavak rejteke alatt titkos igazságok rejlenek.’]) Ehhez lásd Ernst Robert CURTIUS, *Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter*, Francke, Bern–München, 1984¹⁰, 213.

¹⁴ Edgar WIND, *Heidnische Mythen in der Renaissance*, ford. Christa MÜNSTERMANN, Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1987, 28.

átváltoztassák keresztény tudássá, a reneszánsz filológiai kommentárok az elsajátítás olyan mozgalmának kézjegyét viselik magukon, amely nemcsak kultúrpolitikai szándékokról, hanem a tárgyaik tartós érvényességébe vetett megrendült bizalomról is tanúskodnak. Gershom Scholem ezenkívül azt is megjegyezte, hogy a profán szövegek allegorikus átértelmezésében a szövegek kijelentéseire vonatkozó „rejtett kritika” is érvényre juthat.¹⁵ A filológiai gyakorlat ezután az elsajátítás tudományos formájaként jelenik meg, amely az áthagyományozás leple alatt a gyanússá vált régebbi kulturális minták eltörlésére törekszik.

Még világosabban tűnik elő a rekonstrukció és veszteség dialektikája a Biblia-kiadás esetében. Szent Jeromos óta, akinek a *Vulgatáját* csak a tridenti zsinat 1546. április 8-i dekrétuma nyilvánította kanonikus fordításnak, a Biblia filológiai tanulmányozása lényegében fordításkritika.¹⁶ Amikor a filológusok a Szentírást magyarázzák, miközben a szövegrészek korát és a keletkezés időrendjét összehasonlítás által kívánják megvilágítani, úgy ez a munka azt szolgálja, hogy megerősítse annak az isteni szónak az autoritását, amely eredetileg nem szorult rá efféle támogatásra. Filológia és teológia viszonya – ahogyan Thomas Steinfeld megjegyezte – ezzel a posztbiblikus világ körülményeiből származik, amely megértést keres, mert Isten már nem szól hozzá. Ahol Isten szavát kommentálni kell, ott Isten valóságos jelenléte már elveszett, és a kinyilatkoztatott hatalmán mint logoszon túl a vonatkozások egészen új sokszínűségét hívta elő.¹⁷ Elias Canetti Kienje, az egyik legtebolyultabb olvasó, akit az irodalomtörténet ismer, kétértelmű kijelentésébe foglalja ezt az effektust: „Isten – a múlt.”¹⁸ Amíg a szellem és betű közti különbséget a hitnek megszüntetnie kell, addig a filológiai gyakorlat megpróbálja kiélezní. Ebből vezethető le a dialektikus együttállás, amely nyereséget és veszteséget jelez. A teológia szolgálólányaként a filológia olyan szkeptikus, akit az a tudat határoz meg, hogy tárgyai az általuk hordozott jelentés ellenére mulandók, többértelműek és ezzel többé nem kötelező érvé-

¹⁵ Gershom SCHOLEM, *Die jüdische Mystik in ihren Hauptströmungen*, Metzner, Frankfurt am Main, 1957, 33.

¹⁶ Vö. CURTIUS, *I. m.*, 82–83.

¹⁷ Thomas STEINFELD, *Der leidenschaftliche Buchhalter. Philologie als Lebensform*, Hanser, München, 2004, 62.

¹⁸ Elias CANETTI, *Káprázat*, ford. SÁRKÖZY Helga, Európa, Budapest, 1973, 201.

nyűek. A teológia úrnőjeként viszont élni engedi Isten szavát, és hozzáférhetővé próbálja tenni a megértés számára. Miközben kommentálja az isteni szót, az ember szavává változtatja, amely soha nem ölt testet, hanem a többértelműség átka és ígérete által meghatározott.¹⁹

A filológiai tudás könyvtára azon ismeretek tárolásának szükségletéből fakad, amelyek azáltal fenyegetettek, hogy elvesznek, ha anyagi alapjukat nem védik meg a romlástól. A filológia válsága és újjászületése éppen ezért az emlékezetfogalom konjunktúrájának ciklusaihoz kötött. Aki szeret a jövő horizontvonalain gondolkodni, el szokta vetni a filológiát – Nietzsche életfilozófiája, Adorno „esztétikai elmélete” és Bloch utópiakonceptiója, bár tartalmukat illetően szétartó programok elkötelezettjei, mind a nagyszabású tervezés gesztusából fakadó filológiakritikai hozzáállás példái.²⁰ Amikor viszont a történeti-mikrológiai gondolkodás értékelődik fel, mint például legutóbb az emlékezéskutatással összefüggésben, akkor a filológia ismét az akadémiai királydiszciplínák között tarthatja magát számon. A történeti emlékezet védelme menti meg a spekulatív szellemek, a jövőgondolkodók és rendszerépítő mesterek lekicsinylésétől. A filológia gyűjtőszenvédele, amely időről időre a szellemtelen pedantéria manifesztációjának számított, újabban korszerű-modern keresőmozgalom intellektuális ismertetőjegyeként ünnepeletheti magát. Hans Ulrich Gumbrecht a „jelenlét utáni vágyat” fedezi fel mögötte, amely a maguk profán kioltó- és törlőeffektusaival járó elektronikus médiumok érzékelésgyorsításának ellenimpulzusaként lép fel.²¹ A gyűjtés türelmet, pontosságot és kitartást igényel – olyan magatartások ezek, amelyekben az időt minőségileg őrizzük meg, és nem csak konzumáljuk. A gyűjtés, a feltárás és a kommentálás filológiai tevékenysége éppen ezért a tudományos emlékezetképzés sajátos formájával kapcsolódik össze. Amikor a filológia hozzájárul az emlékezés

¹⁹ STEINFELD, *I. m.*, 12. skk., 129. skk.

²⁰ Hasonlóan vélekedik Mittelstraß, azzal a tünetértékű szemrehányással, hogy a hermeneutika Dilthey óta kiszolgáltatta az igazságfogalmat a relativizmusnak. Vö. Jürgen MITTELSTRASS, *Die Häuser des Wissens. Wissenschaftstheoretische Studien*, Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1998, 125 skk.

²¹ Hans Ulrich GUMBRECHT, *Die Macht der Philologie. Über einen verborgenen Impuls im wissenschaftlichen Umgang mit Texten*, ford. Joachim SCHULTE, Suhrkamp, Frankfurt am Main, 2002, 26.

sokat emlegetett kultúrájához, akkor az időtapasztalat olyan síkján helyezkedik el, amely nem vihető át közvetlenül a hasznosság kategóriájára: az olvasás aktusában rejlő hermetikus jellegben áll, abban, ahogy a szellem koncentráltan megköti önmagát, az olyan tudás exkluzivitásában, amely immúnisnak látszik a haszonorientált alkalmazási kényszerek túlzott követelményeivel szemben. A korai filológusok papok és szerzetesek voltak, az írás aszkétái; itt megmaradt a kapcsolat a filológiai munka és aközött, hogy az idő képzeletben megáll olvasás közben – tehát a kapcsolat a boldog kontemplációval, amelyet Goethe a „képzelődés mázának” nevezett.²²

A Gumbrecht által megidézett „jelenlét utáni vágy” ez előtt a háttér előtt kényes formula, amely a filológia ügyét jó szándéktól vezérelve, de pontatlanul írja le. A jelenlét, amelyet a filológia teremt, először is anyagi – vagyis a forma által előállított jelenléte a kiadásban rendelkezésre állított szövegnek. Ám e mögött a jelenlét mögött áll a filológiai munka eredményeként a párhuzamok, variánsok és vázlatok bizonyítása. A „jelenlét” így ambivalens fogalom marad az olyan diszciplína számára, melyet tárgyai instabil alakja arra emlékeztet, hogy a tudása nem tényekre vonatkoztatott, hanem mibenléte – reflexió tudásként – folyamatszerű. A nagy kritikai szövegkiadásoknak, amelyeket az utóbbi két évtizedben dolgoztak ki a filológiák, legfontosabb üzenetei közé tartozik, hogy világossá teszik számunkra, mennyire elhibázott a műről vagy a szövegről beszélni. A művek és a szövegek egyedül azokon a változataikon keresztül léteznek, amelyekben megvannak; hogy a művek és szövegek micsodák, azt csak az egymással versengő fejlődési fokok, variánsok és változatok tárják fel váltakozó összefüggések sorozataiként. A modern filológia bizonyítja, hogy az irodalmi mű nem szilárd, jól körvonalazott és az olvasás aktusában kötelező érvennyel lehívható képződmény, hanem különböző rétegekből és keverékekből álló Próteust testesít meg. Ahhoz, hogy ezt felismerjük, nem a destrukció pátozára, hanem filológiai tekintetre van szükség.

Ha szemügyre vesszük a Stroemfeld Kiadó Hölderlin-, Kleist- és Kafka-kiadásait, észre vesszük, hogy a szöveg írásteret alkot, amelynek

²² Johann Wolfgang GOETHE, *Életemből. Költészet és valóság*, ford. SZÖLLÖSY Klára, Magyar Helikon, Budapest, 1982, 335.

formája olyan nyílt marad, mint az értelmezésének horizontja – olyan rend ez, amely az olvasás pillanatában átmenetileg bezáródik, azután rögvést kinyílik és feloldódik. A modern kiadástudomány megmutatja, hogy a szöveg és a világ, amelyet ábrázol, különböző változatokban vannak meg. Az irodalmi struktúra értelme mindig az olvasás folyamatán keresztül aktiválja magát, anélkül hogy tartósságra támaszthatna igényt. Éppen az újabb szövegkiadói technika filológiai gyakorlata teszi lehetővé számunkra, hogy búcsút mondjunk egyfajta kvázi-vallásos műfogalomnak, és helyette kifejlésszük annak tudatát, hogy a nyelvi artefaktum olyan formális nyitottság által meghatározott, amely nem engedélyez semmilyen egységességet.²³ Éppen ezért lesz Gumbrecht formulájánál pontosabb az olvasás meghatározása Sartre *A szavak* (1964) című művében: „Létezni annyit jelentett, mint névvel rendelkezni, amelyet az Ige végtelen tábláin ellenőriztek valahol.”²⁴ Mivel a nyelv regiszterei saját összekapcsolási szabályaik révén végtelenek, a jelenlét, amelyet a nyelv teremt, mindig csak korlátozott lehet. A filológiai olvasás következőképp szélesen elterülő tájékon való utazáshoz hasonlít, amely a valóság különböző képeit vonultatja fel, majd oszlatja szét az utazó előtt. A filológia számára a megismerés tárgya nem áll rendelkezésére a priori módon, hanem a kommentáló olvasás folyamatában képződik meg anélkül, hogy a végén tartós érvényességre tarthatna igényt. Az irodalmi szöveg alakja, amelyen a filológia dolgozik, olyan dinamikus, mint a valóság, amelyet képzeletbeli modellekben vázol fel.

3. Nem vidám tudomány

A filológiának anélkül kell megragadnia a tárgyát, hogy mozdulatlaná tenné. Az egyensúlyteremtés e funkcióját akkor véti el, amikor ismétli az esztétikai tapasztalat extázisait, de akkor is, amikor azt steril absztrak-

²³ Problematikus itt Gumbrecht írása, amely ugyan joggal mutat rá az Új Filológia nem hermeneutikai eredetére, ám egyúttal annak módszertani ethoszát a nyíltan Derridához igazodó, az ő gondolkodása által azonban sehol le nem fedett „jelenlét-ontológia” eszmétörténeti senki földjén lokalizálja. Vö. Hans Ulrich GUMBRECHT, „Leheletnyi ontika. Az Új Filológia genealogikus nyomai”, ford. VINCZE Ferenc, kötetünkben 665–683.

²⁴ Jean-Paul SARTRE, *A szavak*, ford. JUSTUS Pál, Európa, Budapest, 1965, 177.

cióban hűti le. Sem a hang imitátoraként nem szabad viselkednie, amely az irodalom nyelvét utánozza, sem annak az „egyhangú formalizmusnak” a védőfala mögé nem szabad menekülnie, amelyet már Hegel is a tudományos trivialitás kézjegyének nevezett.²⁵ Friedrich Nietzsche 1875 tavaszán keletkezett töredékek sorában rögzíti a filológiai szellemi háztartás hiányait, melyek az ő nézőpontjából nézve tünetértékűek. Szerinte a filológust éppúgy jellemzi „az emlékezőtehetség túlfeszítése”, mint az, hogy náluk az „ítélőképesség” jóval kevésbé „fejlett”.²⁶ Ami azt jelenti: a filológiai tudás felhalmozás, bőség, adatfelesleg által jön létre; mindig fenyegeti a veszély, hogy anélkül burjánzik, hogy belső strukturálás révén elegendően rendszerezett lenne. A filológiai tudás maga az állandó gyarapítását célozza; a szöveget kommentálja a kommentár, utóbbit a metakommentár, amelyet a kritika, ezt pedig a metakritika. A filológus olyan pedáns, akinek hiányzik ítélőereje, aki nem tudja elválasztani egymástól a fontosat és a kevésbé fontosat, kedvelt tárgya még az újabb tudományszatíráknak is. Peter Szondi is figyelmeztetően mutatott rá, hogy az érvvezetés átláthatósága a filológiai megismerés fel nem adható előfeltételei közé tartozik.²⁷ A matematikai-természettudományos módszerektől eltérően a filológiai bizonyítékot azonban bonyolult viszony fűzi tárgyhöz, az irodalmi fikcióhoz; egyrészt osztoznak a médiumon, a nyelven, másrészt különbözik tőle a céljában, abban, hogy logikai összeállítást és empirikus koherenciát állít elő. A filológiának tudománynak kell lennie, ugyanakkor azt is el kell fogadnia, hogy tárgya programszerűen ki szokta vonni magát a tudományos ítélet törvényszerűségei – a plauzibilitás, az okozatiság, a bizonyíthatóság és az ellentmondásmentesség – alól. Erről az elméleti problémáról már Hegel is lakonikusan jegyezi meg: „A művészet gondolati vizsgálódásra hív bennünket, és pedig nem abból a célból, hogy ismét művészetet hozzunk létre, ha-

²⁵ Georg Wilhelm Friedrich HEGEL, *A szellem fenomenológiája*, ford. SZEMERE Samu, Akadémiai, Budapest, 1979, 34.

²⁶ Friedrich NIETZSCHE, „Gondolatok és vázlatok a »Mi filológusok« című *Korszerűtlen elmélkedéshez*” = Uő, *Ifjúkori görög tárgyú írások*, ford. MOLNÁR Anna, Európa, Budapest, 2000, 142.

²⁷ Peter SZONDI, „Hermeneutika – mítosz – irodalom. A filológusi megismerésről”, ford. MEZEI György = *A hermeneutika elmélete*, szerk. FABINY Tibor, JATEPress, Szeged, 1998, 354.

nem, hogy tudományosan megismerjük, mi a művészet.”²⁸ Éppen tárgyainak látszólagos anarchiája kényszerít arra, hogy a filológiai vizsgálódás bizonyítékokra támaszkodjon, hogy indokolja a párhuzamos szöveghelyek és az összehasonlítások választását, és hogy átvilágítsa a hipotézis és bizonyíték kapcsolatát. A filológiai bizonyítás mégsem jelenti azt, hogy empirikus módon biztosított objektivitást állítunk, hanem azt, hogy olyan érvelésen fáradozunk, amely a megismerést a folyamat formájaként teszi megragadhatóvá; emögött nem rejtőzik semmiféle vetélkedés a bizonyítékok természettudományos előállításával, inkább annak a racionális ábrázolásnak a kultúrája, amely a filológiai elemzés számára a folyamatszerű logikájának a tudatosításán keresztül kölcsönöz tudományosságot.

Mivel a filológia a múlt nyomait mindig csak részletekben keresi fel, tudása a részletekhez kötődik. Amit bezár a kommentár erős várába, Lessing megfogalmazásában mindig *fermentum cognitionis** marad; a filológia, amint Wilhelm Dilthey találóan megjegyezte, „az az összefüggés, amely a szinguláris ismeretére irányul”.²⁹ Éppen ezért az, aki az értelem, az élet, az igazság, a létezés vagy az identitás szisztematikus fogalmaira támaszkodva keres összetett univerzálékot, nem tarthatja nagy becsben a filológiát, mert az ellentétes a zárt rendszerben való gondolkodással. Az efféle idegenkedés iskolapéldáját megint csak Nietzsche szolgáltatja, aki a filológia ügyködésében a szegényes pedantéria kifejeződését pillantja meg, amely túl nyomorúságos ahhoz, hogy megvalósítsa annak az élethez odafordult kultúrkritikának a nagy távlatait, amely Nietzsche szeme előtt lebeg. Nietzsche támadása először is a filológia intézményes megmerevedésének szól, amely a 19. második felében – ahhoz hasonlóan, ahogy ma a jogtudomány – a köztisztviselői elit kéaderképzőjévé vált. Egyben érinti a filológusok sajátos ethosát is, akik elfelejtkeznek az egésztől a részletek ürügyén, mert „induktív érzületet” ápolnak. A filológiai munkában Nietzsche az intellektuális középser jelét látja, amely-

²⁸ Georg Wilhelm Friedrich HEGEL, *Esztétikai előadások*, ford. SZEMERE Samu, Akadémiai, Budapest, 1980, 13.

* 'A megismerés kovásza'.

²⁹ Wilhelm DILTHEY, „A hermeneutika keletkezése” = Uő, *A történelmi világ felépítése a szellemtudományokban*, ford. ERDÉLYI Ágnes, Gondolat, Budapest, 2004², 327 (Kiegészítések a kéziratból).

nyiben az elzárkózik a jelenre vetett pillantástól, ahogy Wagner, Faust famulusa is elszalasztja az életet a saját múzeumába zárva.

Nietzsche támadása leleplezi az ő nézőpontjából nézve pedáns jellegét annak a tudományágnak, amely a bibliakritika, a hermeneutika, az irodalomtörténet-írás, a szövegkiadói- és kommentáló gyakorlat kibontakozását követően a 19. század első harmada óta alapvető egyetemi szaktudománnyá vált. Abban a pillanatban, amikor a filológia tudományági státust nyert, és ezzel átfogóan tudott érvényesülni az iskolában, az egyetemen és a hozzá igazodó kritikai publicisztikában, elvi ellentét alakult ki a szubjektív érdekeken alapuló magánjellegű olvasás és a filológiai gyakorlat szigorú objektivitásparancsa között.³⁰ A tanulatlan olvasó naiv szükséglete, hogy eligazítsák, és az akadémiai tudás labirintusszerű rendje közötti összeütközést mintaszerűen beszéli el Flaubert *Bouvard és Pécuchet* (1881) című regénye. A tudás világtengerein zátonyra futott számos expedíció után a két címszereplő rájuk jellemző rövid kirándulást tesz az irodalmi műfajok kánonjában, amely őket olvasóként vezeti el Dumas és Scott történelmi regényeitől Rousseau-n, Balzac-on, de Maistre és Karr szatíráin, Corneille és Racine *tragédie classique*-jain át Molière komédiához és a romantika drámaíróihoz, nevezetesen Victor Hugóhoz. A formák sokaságától összezavarodva, tanulni vágyva, és hajlamosan arra, hogy előnyben részesítsék az irodalmi fikciót az empirikus igazságokkal szemben, hőseink a tudós kommentárokhöz, tudományos életrajzokhoz és lexikonokhoz fordulnak. Ezek olvasása azonban tisztázás helyett csak irányvesztést hoz, mert az iskolák által képviselt vélemények vitája aligha elsimítható, az értelmezők konfliktusai sohasem eldönthetők. Az abszolút igazsághoz utat nem nyitó filológiai tudás labirintusának kellős közepéről kivezető egyetlen útként, amely a hiteles ismeretek földjére vezetni látszik, a grammatika szigorú rendje csábítja őket. Tőle várja Bouvard és Pécuchet, hogy végül, nagyon is megfelelően a schleiermacheri hermeneutika szabályainak, betekintést engedjen az irodalmi műalkotásokat meghatározó alapvető okokba, ugyanakkor – eltérve a hermeneutika egyik vezérelvétől – azt is, hogy végső igazságokat köz-

³⁰ Ehhez lásd Heinz SCHLAFFER, *Poesie und Wissen. Die Entstehung des ästhetischen Bewusstseins und der philologischen Erkenntnis*, Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1990, 134–135, 235–236.

vetítsen.³¹ Végül a grammatika jól körülhatárolt tájékain sem táru fel valamiféle tiszta orientáció; Flaubert hőseinek fel kell ismerniük, hogy a szövegértés áthagyományozott elvei ingatagok és önmagukban kétségesek maradnak: „Ebből azt következtették, hogy a mondatban ábránd s az egész nyelvtan illúzió.”³²

Bouvard és Pécuchet emfatikus olvasók, és az olvasás iránti magánjellegű lelkesedésüknek a tudás már megszilárdult rendjének háttere előtt természetesen a dilettantizmus kifejeződéseként kell megjelennie. Flaubert regényének szatirikus technikájához tartozik, hogy nemcsak a zabolátlan olvasói éhség kétes naivitását, hanem egyben a filológiai értelmező gyakorlat stratégiáit is nevetség tárgyává teszi. Mindkettő furcsán hat: a már rég nem eredeti lelkesedés, amellyel a szereplők az irodalmat teszik meg életpótlékká, és a kommentárok száraz tudományossága is, amely a szenvedélyt illúzióvesztésbe vezeti. Amit Flaubert a kudarc állapotában mutat meg, Rilke regényhőse, Malte Laurids Brigge a kinyilatkoztatás izgatott szónoki gesztusával fogalmazza meg, amikor olvasmányélményeinek hatása alatt, amelyekre a Bibliothèque Nationale-ban tett szert, kijelenti: „De eljön a nap, mikor a kezemet nem tudom elérni majd, s ha azt akarom, hogy írjon, nem azt írja, amit én gondolok. Eljön a másfajta értelmezések ideje, minden szó leválik a másikról, a dolgok értelme szétfoszlik, akár a felhő, és lehull majd, mint az eső.”³³ Nietzsche hibrid életfogalma, amely a határátlépés pátosát helyezi szembe a filológiai kommentár önkorlátozásra irányuló akaratával, Rilkénél egyfajta egzisztenciális olvasásgyakorlatba megy át, amely egységként fogja fel az olvasást és az írást. Már Novalis is hasonló értelemben – határozottan filológiaellenes módon – jelentette ki, hogy az „igazi olvasó: a meghosszabbított szerző”.³⁴ A filológiai megismerés által szolgáltatott részlet ezen

³¹ Daniel E. Friedrich SCHLEIERMACHER, *Hermeneutik*, kiad. Heinz KIMMERLE, Winter, Heidelberg, 1959, 79. skk. (Jegyzetek az 1819-es kompendiumi bemutatáshoz a grammatikai és pszichológiai interpretáció elhatárolásának kísérletével.) Vö. Peter SZONDI, *Bevezetés az irodalmi hermeneutikába*, ford. BONYHAI Gábor, T-Twins, Budapest, 1996, 157. skk.

³² Gustave FLAUBERT, *Bouvard és Pécuchet*, ford. TÓTH Árpád, Új Magyar Könyvkiadó, Budapest, 1955, 90.

³³ Rainer Maria RILKE, *Malte Laurids Brigge feljegyzései*, ford. GÖRGEY Gábor, Fekete Sas, Budapest, 1996, 54–55.

³⁴ NOVALIS, „Paralipomena”, ford. WEISS János, *Műhely* 20 (1997/2), 24. Jellemző, hogy Hans Ulrich Gumbrecht is így közelít, amikor megjegyzi, hogy a „szövegkiadói

a horizonton csak a szellemi önkidolgozás építőköveként nyer létjogosultságot. Aki Novalishoz és Rilkéhez hasonlóan az olvasást megfordított írásként fogja fel, éppen ezért megszünteti a filológia tudását, amennyiben megsemmisíti annak analitikus igényét (ami, amíg a fikció keretein belül történik, újabb filológiai kommentárokat hívhat életre).

Az említett analitikus igény a pontosság ethoszából vezethető le, amely magában foglalja a tárgyra – az irodalmi szövegre – való összpontosítás kötelességét és az általa előre meghúzott határok spekulatív átlépéséről való lemondást. Walter Benjamin egy 1938-ban Adornóhoz írt levelében a filológiát olyan tudománynak nevezte, amely ideális esetben összekapcsolja a mágiát és a pozitivizmust.³⁵ Ha a pozitivisták részében áll, hogy a költői struktúrákat a lehető legpontosabban rekonstruáljuk, akkor a mágikus hatás abban, hogy az olvasót a nyomozói szimattal és analitikus szellemi jelenléttel bilincseli a szöveghez. A megismerés itt azt jelenti, hogy óvatosan bevilágítjuk a bűvkört, amelyet a fikció nyelve maga köré von. Ezt annak tudata teszi lehetővé, hogy az adott nyelv titka mint vizsgálati tárgy nem a priori adott, hanem a tudományos reflexiónak van feladva, és eleve az általa végzendő tevékenység része. Aki a pontos olvasás mágiáját olyan analitikus folyamat elemeként akarja megismerni, amely a tárgy megkonstruálásával kezdődik, annak olyan jelentős filológusok munkáit kell tanulmányoznia, mint Erich Auerbach, Ernst Robert Curtius, Richard Alewyn, Albrecht Schöne, Peter Szondi, Wilfried Barner vagy Hans-Jürgen Schings.³⁶

szerep” „csírájában” mindig is tartalmazza a „szerzőszerepet is” (GUMBRECHT, *Die Macht der Philologie*, 54).

³⁵ Walter BENJAMIN, *Briefe*, II., szerk. Gershom SCHOLEM – Theodor W. ADORNO, Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1978, 794. (Levél Theodor W. Adornóhoz, Párizs, 1938. december 9. – a Baudelaire-tanulmányok vonatkozásában).

³⁶ Lásd például CURTIUS, *I. m.*; ERICH AUERBACH, *Mimézis. A valóság ábrázolása az európai irodalomban*, ford. KARDOS Péter, Gondolat, Budapest, 1985; RICHARD ALEWYN, *Vorbarocker Klassizismus und griechische Tragödie. Analyse der „Antigone”-Übersetzung des Martin Opitz*, Köster, Heidelberg, 1926; ALBRECHT SCHÖNE, *Aufklärung aus dem Geist der Experimentalphysik. Lichtenbergsche Konjunktive*, Beck, München, 1982; PETER SZONDI, *Hölderlin-Studien. Mit einem Traktat über philologische Erkenntnis*, Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1967; WILFRIED BARNER, *Produktive Rezeption. Lessing und die Tragödien Senecas*, Beck, München, 1973; HANS-JÜRGEN SCHINGS, *Der mitleidigste Mensch ist der beste Mensch. Poetik des Mitleids von Lessing bis Büchner*, Beck, München, 1980.

Szigorú tárgyhoz kötődése okán a filológia valóban nem olyan tudományág, amely az önvizsgálatra való törekvést, mely Nietzsche fiziológiai tekintetét hordozza, megfelelően át tudná ültetni. Ambíciói objektívebbek és átláthatóbbak maradnak; Benjamin kifejezésével élve a „részletek mentén haladó”³⁷ tudományos eljárásmodként igénye nem a felvázolás horizontjához, hanem – az Új Filológia programadó formulájával szólva – a „múlt újra-megtestesítésén” való fáradozáshoz rendelhető.³⁸ A fiatal Ulrich von Wilamowitz-Moellendorff Nietzsche *A tragédia születése* című munkájáról írt kritikája címét nagy műgonddal választotta ki 1872-ben; „Jövőfilológia!” (*Zukunftsphilologie*) – oximoron, amelyet Wilamowitz az ő nézőpontjából tudománytalan, a filológiai ethosz belső lényegét súlyosan sértő gyakorlat megnevezésére használt. A kultúrafilozófus gögje, amelyet Nietzsche értekezése mutatott meg, olyan álláspontot jelöl, amely nem volt összeegyeztethető a filológia céljaival. Itt a pap *hierophant*ként beszél, elragadtatott személyként, akinek a gondolkodása nem a *logos* rekonstrukcióját szeretné szolgálni, hanem maga szeretne profetikus lenni. A „jövőfilológia” nem filológia, mert a szellemben a fölé a szó fölé helyezi magát, amelynek a szolgálatában kellene állnia.

4. Az archeológia mint konstrukció

A modern filológia hálózatokat fed fel azzal, hogy szövegeket állít folyamatszerű viszonyba egymással. Az így előállított kontextusok teremtik meg neki a helyeket a lehorgonyzásra a tudás végtelen óceánjában, amelyen hajózik.³⁹ A filológia pre-, hipo- és hipertextusok hálózataiban gondolkodik, hogy tárgyának történetileg és szisztematikusan egyaránt eleget tegyen. Történeti tudata olyan tengelyterekben mozog, amelyek az interferenciákat a nyelv jelei közötti kapcsolatokként teszik láthatóvá. Történeti tudata ahhoz a belátáshoz kötődik, hogy az eseményekre csak ott reflektálnak, azaz: ott állíthatók a gondolkodás rendelkezésére, ahol megőrződtek a nyelv rendjében. Ezzel analóg módon az esztétikai tapaszt-

³⁷ BENJAMIN, *Briefe*, II., 794.

³⁸ Ugyanígy vélekedik GUMBRECHT, „Leheletnyi ontika”, 682.

³⁹ STEINFELD, *I. m.*, 100. skk.

talatot, amelyet a szövegek közvetíthetnek, úgy fogja fel, mint valós vagy képzeletbeli tárgyak, pontosabban folyamatok megformálásának eredményeit a nyelvileg szervezett irodalmi fikció által.

A belátás, amelyet a filológiai megismerési folyamat kínál, intertextuális megalapozások eredménye, és nem eksztatikus-hirtelen kinyilatkoztatások kísérleti terepe. Ennek felel meg az archívum rendje, amelyben Michel Foucault *A tudás archeológiája* című műve pillantja meg azt a diszkurzív teret, amely „a kijelentések kialakulásának és átalakulásának általános rendszerét” állítja rendelkezésre.⁴⁰ Az olvasás szabályai szigorúan rendezett rendszer elemeit alkotják, amely lehetővé teszi, hogy felismerjük a szövegek és a szövegek elemi, mikrostrukturális elemeinek együttműködését. Az irodalmi artefaktummal való olyan találkozás, amelyet a filológiai vizsgálat folyamata tesz lehetővé, a kéziratok, szövegkiadások és szöveggyűjtemények türelmes tanulmányozásának az eredménye. A középpontban itt nem a *memoire involontaire** nem remélt boldogsága vagy egy közvetlenül feltörő asszociáció elsöprő ereje áll, hanem az oda vezető hosszú út fáradsága, amely – kitartás és szívósság által hordozva – lehetővé teszi a tisztánlátás *evidenciáját*.

Azáltal, hogy a filológiai gyakorlat intertextuális rendeket vázol fel, ő teszi zsebre a nyelvi műalkotás közvetlenségének feltételezését. A szó a filológia számára soha sem szinguláris; csak az egyedülálló, ahogy meg van komponálva a szöveg terében; ennek alapján számítják a történeti helyi értékét, amelyet állandóan változékony mennyiségként vesz fel a többi szöveg nyitott történetén belül. A kapcsolódások elemzésén – a nyelv és a nyelvi motívumok, toposzok és retorikai minták kapcsolódási játékán – keresztül jut el a filológia annak a kulturális funkciónak a leírásához, amelyet az irodalom tölt be.⁴¹ A hálózatokban való filológiai gondolkodás ezért nem a nagy szövegek varázstalanítását célozza, hanem költői struktúráik lehető legsűrűbb leírásának kísérletéből fakad,

⁴⁰ Michel FOUCAULT, *A tudás archeológiája*, ford. PERCEL István, Atlantisz, Budapest, 2001, 169.

* 'Akaratlan emlékezés'.

⁴¹ Itt Pierre Bourdieu kifejezésével élve a „viszonyok elsőbbségéről” beszélhetnénk. A formula Foucault diszkurzív szimbolikus struktúrákról adott elemzésére vonatkozik. Vö. Pierre BOURDIEU, *A gyakorlati észjárás. A társadalmi cselekvés elméletéről*, ford. BERKOVITS Balázs, Napvilág, Budapest, 2002, 51.

amelyet az olvasók minden generációjának újra és újra el kell sajátítania és fel kell tárnia. A filológiai tudomány története ezelőtt a háttér előtt – Hans Belting megfogalmazását variálva – az átalakító újraelbeszélés története, amelyek lefolyásában a kanonikus szövegeket állandóan megváltoztatott hálózatokban konstituálják és biztosítják őket mint tárgyakat.⁴²

A filológiai munka következőképp nem képzelhető el a hagyomány kategóriája nélkül. Az áthagyományozott marad a filológiai megismerés táptalaja, amelynek célja, hogy lehetővé tegye az áthagyományozást. Adorno azt kritizálta a hagyomány fogalmának elkötelezett gondolkodásban, hogy az esztétikai tárgyak egyszerűsítő elsajátítását segíti elő. Ezek látszólag rendezett kontinuumba történő sietős besorolása hozzájárulás volt ahhoz, hogy kiteszítsuk a szellemet a művészet birodalmából. Másfelől, ahogyan ő is jól tudja, történeti emlékezet nélkül nem lehet tudományos ítéletet hozni. A dialektikusan erőltetett megoldás, amelyet Adorno javasol, ezért úgy szól, hogy a kritikus gondolkodásnak azokra a hagyományokra kell hivatkoznia, amelyek a hagyománytól való szabadságukat hangsúlyozták.⁴³ Persze nem lehet filológiát művelni azzal a különbségtévéssel, amelyet mindez implikál, hogy van, amit jogosan és jogtalanul felejtettek el. Aki Adornóhoz hasonlóan az emlékezés fozkozataiból épít hierarchiát, aligha gondolkodik filologikusan. Hiszen a szöveggenézis és a szövegfelépítés rendező rekonstrukciója során először az anyag értéke nyilvánul meg, amelynek mindegy, hogy megérdemli-e a tárolást vagy sem. A hagyomány felé orientálódás konformizmusa megszűnik minden Adorno által állított ideologizáláson túl, amikor a hagyományt eredeti értelme szerint az áthagyományozás színtereként értik: képzeletbeli történeti térként, amelyben a szövegek a maguk anyagi evidenciájára a kapcsolatok játékán keresztül tesznek szert. Éppen a középkorászok tudják, hogy ezt az evidenciát tárgyaik számára legelőször is a szöveg pontos, a kézirat médiumában végbemenő feltárásán keresztül kell kidolgozni. Jellemző módon az Új Filológia – Horst Wenzel megfogalmazásában – a „kéziratnak mint az önálló és önmaga számára

⁴² Hans BELTING, *Das Ende der Kunstgeschichte?*, Deutscher Kunstverlag, München, 1984, 37.

⁴³ Theodor W. ADORNO, „Thesen über Tradition” = Uő, *Ohne Leitbild. Parva Aesthetica*, Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1967, 29–42.

elégséges kulturális fellépés mátrixának” az ideáljában talál rá módszertani kiindulópontjára.⁴⁴

A hagyomány a hozzárendelések formális és szemantikai tereként annak a szervező aktusnak a terméke, amelyet a filológiai megismerés hajt végre. A hagyomány fogalma nem teleologikusan kötött jellegű, ami a lineárisan haladó történelem hajtóerejét adná. Ehelyett abból a módszeres működésből fakad, amelynek segítségével a filológia tárgyai összefüggéseit – a jelentés meg- és dekonstruálásának alapjaként – próbálja biztosítani. A filológia annak tudatát állítja elő, hogy kulturális tapasztalatunk tárgyai nem a priori módon adódnak, hanem a nyelvívététel szakadatlan folyamatának elemei, amelyben a jelentéshordozó egységek állandóan újraképződnek és megszűnnek. Az a reflexió tér, amelyet a filológia teremt magának a hagyomány koncepciójában, változékony tér, amelyben az áthagyományozás semmi esetre sem fogható fel formák és modellek zökkenőmentes átadásaként. A hagyomány gondolkodása inkább történetek sokaságának felvázolását követeli meg, amelyek annak az egyetlen történelemnek helyére lépnek, amelyből a historizmus és a történetfilozófia kiindult. Egy modern, filológiai hagyománykonceptió magában foglalja a felismerést, hogy a kulturális minták átvitelének folyamatai sokféle alakban, ambivalensen és irány nélkül futnak le. A történeti evidenciát nem tény- vagy eszmeszubsztrátumokon keresztül állítja elő, hanem diszkurzív folyamatok, normalizálások és rendfelfázolások heterogén együttesében érvényesülve találja őket. Ez a megközelítés annak felel meg, amit Stephen Greenblatt írt le a „társadalmi energia áramlásának” semmiképp nem problémamentes formulájával – a nyelv-szerűen szervezett tudás nem teleologikusan elgondolt, a diskurzusok kölcsönös cseréjében végbemenő elsajátításának a modelljével.⁴⁵

Ha a filológiában olyan diszciplínát látunk, amely a szöveget és a történeti kontextust sűrű, de tendenciáját tekintve nyitott vonatkoztató játék eredményének tekinti, akkor érthetővé válik, hogy alig vethető alá szisz-

⁴⁴ Helmut TERVOOREN – Horst WENZEL, „Einleitung“, *Zeitschrift für deutsche Philologie* (1997) 116, különszám (*Philologie als Textwissenschaft. Alte und neue Horizonte*, szerk. Helmut TERVOOREN – Horst WENZEL), 6.

⁴⁵ Stephen GREENBLATT, „A társadalmi energia áramlása”, ford. BOCSOR Péter = *Testes Könyv*, I., szerk. KRISZ Attila Atilla – KOVÁCS Sándor s. k. – ODORICS Ferenc, Ictus – JATE Irodalomelméleti Csoport, Szeged, 1996, 359–360.

tematikus történetfilozófiai gondolati mintáknak – olyan körülmény ez, amely miatt rendszeresen kapott rossz bizonyítványt (nem csak Adornótól).⁴⁶ A filológia feladata először is a biztosítás; a szövegkonstitúciót szolgálja, a tárgy preparálását, a megismerés tárgyának modellálását, amely a szövegkiadáson, a szöveghely- és tárgyi kommentárokon keresztül konstituálódik. E teljesítmény tekintetében írja le Benjamin Goethe *Vonzások és választások* című művéről szóló híres esszéjének (1925) elején a „dologi tartalmak” rekonstrukcióját mint módszertani alapműveletet, amelynek minden esztétikai kritikát meg kell előznie. Mivel az igazságtartalom az irodalmi szövegben a dologi tartalomba van belesüllyesztve, először is a szöveg struktúrájára – növekvő történeti távolság esetén annál alaposabban – kell fényt deríteni. E mögött a megkülönböztetés mögött kétségkívül szellem és betű, szó szerinti és spirituális értelem már érintett, a teológiából jól ismert különbsége áll. A rétegződéseket figyelembe véve, amelyekkel itt dolgozunk akad, a filológus íráskutatóvá válik, akit Benjamin nyomkeresőként ír le: „Az ilyen kritikust ahhoz a paleográfushoz hasonlíthatjuk, aki pergamenje megfakult szövegén egy erősebb írás jeleit látja, melyek az eredeti szövegre vonatkoznak. Ahogy a paleográfusnak az újabb szöveg olvasásával, így kell a kritikusnak a kommentálással kezdenie.”⁴⁷

Clifford Geertz, az 1980-as évek *cultural turn*jének egyik előmozdítója, pont fordítva, azt jelentette ki, hogy az etnológia arra hasonlít, „amikor megpróbálunk elolvasni egy kéziratot”.⁴⁸ A filológiai olvasás először is a nyombiztosítás archeológiai aktusa, amely nélkül a megismerés tárgyának mélyebb rétegeit nem lehet felfedni. Mielőtt kezdetét veszi az igazságtartalom keresése, Benjaminsal is ott van a filológiai megismerés, amely megerősíti a kritika munkáját megalapozó talajt. Hogy a spekulatív irodalomtudomány kimagasló képviselője, akinek nevére a módszertani szempontból ambicionált germanisztika különböző leágazásai mind a mai napig hivatkoznak, a kommentár feladatát ebben a formában méltatja, világossá teszi, hogy mennyire nélkülözhetetlen ez a szöveghez

⁴⁶ STEINFELD, I. m., 100. skk., 246.

⁴⁷ Walter BENJAMIN, „Goethe: »Vonzások és választások«”, ford. TANDORI Dezső = *Uő, Angelus Novus. Értekezések, kísérletek, bírálatok*, Magyar Helikon, Budapest, 1980, 99.

⁴⁸ Clifford GEERTZ, „Sűrű leírás. Út a kultúra értelmező elméletéhez”, ford. BERÉNYI Gábor = *Uő, Az értelmezés hatalma. Antropológiai írások*, Századvég, Budapest, 1994, 172, 177.

való közelítés minden további művelete számára. Aki a filológiát a kibetűzés, helyreállítás és feltárás paleográfiai módszereként fogja fel, a filológia szubsztanciális tudományos jelentőségének tudatára is szert tesz. Hiszen a „nyomok biztosítása” megköveteli a jelek összekötését, amelyekből a nyomok megképződnek. Emögött több rejtőzik a megőrző, mint egy antikváriusi magatartásnál, amelyik csak a gyűjtésre korlátozódna. A jelek összekötésének aktusában hajtja végre a filológiai archeológia tárgyainak megkonstruálását; ebből az eljárásból tesz szert éppen a modern filológia olyan módszertani önértésre, amely lehetővé teszi számára, hogy megfelelően reflektáljon saját szervező teljesítményére.

5. Vakmerő szavak

Egyik 1875 márciusából származó hátrahagyott feljegyzésében írta Nietzsche a filológusról, hogy természete szerint „mélységesen szerény”, amit azonban kiegészít „beképzeltsége”.⁴⁹ Ez a kettős jellemzés ragyogó szellemi temperamentumot ragad meg, amely két világban lakik. A filológia két magatartás között áll, az őt a szó szolgálólányává tevő alázat és az exkluzív tudásába vetett hitében kultivált *hybris*é között. E két fogalom határviszonya világossá teszi számunkra, hogy a filológia módszertani ígérete szélsőségek között ingadozó ajánlat: azt ígéri, hogy rálátást biztosít a megfigyelő eltűnésére a megfigyelt tárgyban, de egyben ígéri az irodalmi artefaktum intellektuális tapasztalatának azt az élvezetét is, amely csak az önmagára reflektált távolságból válik lehetővé. Úgy tűnik, itt behódolás és elbizakodottság kölcsönösen tartalmazzák egymást; ezek alkotják a dialektikus egységét annak a tudásnak, amely rendet teremt és kitöréseket enged. Olyan diszciplínaként, amely tárgyát folyamatszerűen állítja elő, ismeri a filológia a maga biztosító és egyben konstruktív képességét.

Hogy van kilátás az alázat és a *hybris* közötti közvetítésre, Friedrich Schlegel világítja meg, amikor a filológiát a 391. Athenäum-töredékben az olvasást lehetővé tevő alapként írja le: „Olvasni: kielégíteni a filológi-

⁴⁹ NIETZSCHE, *I. m.*, 167, 176

ai ösztönt, irodalmilag afficiálni önmagunkat. Merő filozófiából vagy költészetből, filológia nélkül, sosem lesz igazi olvasás.”⁵⁰ A filológia állítja elő azt a szívóerőt, amely az olvasást dinamikus aktusként kondicionálja. Ebben az értelemben úgy működik, mint egy relé, amely beindítja az olvasás folyamatát, amely során sem a filozófiai reflexió ítélőereje, sem a költői lelkesedés szédülete, hanem a gondolkodó szenvedély aktiválódik. A 404. Athenäum-töredékben Schlegel ebben az értelemben nevezi a filológiát „logikus affektusnak”, amelyben a „lelkesedés a vegyi megismerés iránt” lakozik. A filológiai gyakorlat ezzel, Schlegel megfogalmazásában, az „oldás és kötés egyetemes művészetének” válfaja lesz.⁵¹ Amikor összegyűjti, rendezi és szervezi tárgyait, többet nyújt, mint csupán az áthagyományozható tudásállományhoz fűzött kommentárt. Maga hozza létre megismerésének a tárgyát azáltal, hogy a vegyi olvasás folyamatában különböző halmazállapotokon és keveredéseken vezet keresztül. A szöveg, amelyet történeti-kritikai módon magyaráz, változékony alakját a filológiai feldolgozás aktusában nyeri el. Mindez arra az utolsó szempontra utal, amelyben a filológia konstruktív teljesítménye, ahogy Schlegel nevezte, „szintetizáló” tudomány teljesítményeként válik láthatóvá.⁵²

A szó iránti tisztelet a központi filológiai ethosz, amely a kommentár operatív képességeinek a feltételét is adja. Ez a tisztelet egyszersmind fokozni tudja a nyelv konstrukciós jellegének és a kulturális tapasztalás szöveges szerveződéséből fakadó széles körű következményeknek a tudatát is. Vele kapcsolódik össze az irodalmi érzékelés tárgyairól való tudásunk dinamikájába és lezárhatatlanságába való betekintés. A filológiai olvasás annyiban tesz eleget tudós igényének, hogy nem egyszerű kulturális orientációs ajánlatokat ad, hanem ki is zökkentheti az orientációt azáltal, hogy megrendíti a szerzőség, a mű és a jelentés statikus-ahistorikus kategóriájába vetett bizalmat. Niklas Luhmann a filológia által nyújtott megfigyelési teljesítményeket „toxikusnak” nevezte, mert

⁵⁰ August Wilhelm SCHLEGEL – Friedrich SCHLEGEL, „Athenäum-töredékek”, ford. TANDORI Dezső = UőK, *Válogatott esztétikai írások*, Gondolat, Budapest, 1980, 339.

⁵¹ *Uo.*, 341 sk.

⁵² Friedrich SCHLEGEL, „Zur Philologie II.” = Uő, *Fragmente zur Poesie und Literatur. Kritische Friedrich-Schlegel-Ausgabe*, XVI., Schöningh, Paderborn, 1981, 60.

megkérdőjelezi az uralkodó rendek rendszereinek funkcionális magától értetődőségét, és „az életvilágot [...] maga ellen irányuló gyanúval” szövik át.⁵³ Hans Belting a képzőművészet vonatkozásában lágyabb metaforát használ, de tendenciájában ez analóg azzal, hogy a képzőművészet „megszabadítja” magát a valóságtól, amennyiben megkérdőjelezi tartósságát.⁵⁴ Az „egyértelműségtől való megszabadítás” folyamatát a filológiai módszertannak kell feltárnia azáltal, hogy megragadja azokat a történetileg változó esztétikai repertoárokat, amelyek megvalósítják ezt a folyamatot. Ezért tartozik e módszertan ismertető jegyei közé, hogy az irodalmi szöveg ellentmondásait, anakronizmusait és paradoxonjait nem oldja fel valamiféle fölérendelt racionalitás szabályai szerint, hanem a szöveg művészi hatásának elemeiként írja le őket a maguk formális és reflexív logikájában. Miközben a filológia megmutatja, hogy a fikció világa többértelmű és poliperspektivikus, kétséget ébreszt a többi világ egyértelműségével és koherenciájával szemben; így a tudományos eljárás mód eszközeivel ismétli meg az irodalom munkáját, amelyhez úgy viszonyul, mint az ítélet a tapasztalathoz. Az élet és irodalom, művészet és logika, esztétika és rendszer közötti, jó néhány elméleti miliő számára toposzszerrűvé vált megkülönböztetés helyére ezzel a filológia a szkepszist lépteti az értelemszervezés racionális vagy pragmatikus formáinak pusztán látszólagos zártságával szemben; azzal, hogy megmutatja, hogy majdnem minden, „ami a világban van, másképp is lehetséges”, érthetővé teszi az imaginárius erejét.⁵⁵

Mindezt tekintetbe véve az igényt, amelyet a filológia támaszt, Peter Szondi szóhasználatával abban a feladatban lehet megragadni, hogy a saját tudást belső megállás nélküli dinamikus tulajdonként közvetítse a „perpetuált megismerésen” keresztül.⁵⁶ Az így értett filológiai gyakorlat megnyitja a folyamatszerű értelemtulajdonítások tagolt terét, amelyben nem az egyértelműség és a célok ökonomikus elvei uralkodnak, hanem a fikció sokértelmű és hibrid játékával való szembesülés a társadalmi

⁵³ Niklas LUHMANN, *Die Kunst der Gesellschaft*, Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1997, 156.

⁵⁴ BELTING, *I. m.*, 33.

⁵⁵ Cornelius CASTORIADIS, *Gesellschaft als imaginäre Institution. Entwurf einer politischen Philosophie*, ford. Horst BRÜHMANN, Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1984. A világ esetlegességéhez, amelyben minden másképp lehetne lásd LUHMANN, *I. m.*, 151.

⁵⁶ SZONDI, „Hermeneutika – mítosz – irodalom”, 356.

rendszerek belső evidenciája iránti szkepszisre invitál. A reflexiós tudás, melyet ez a filológia kínál, arra kényszerít bennünket, hogy éppúgy kételkedjünk társadalmi életvilágunk végső kötelező érvényűségében, mint azoknak a szabályozott magyarázati mintáknak a teljesítményében, amelyek ezt a végső kötelező érvényűséget elméleti szempontból kiindulva próbálják megragadni. Ehelyett azon valóságváltozatok sokaságába való bepillantás kerül a középpontba, amelyek úgy állítják elő a fikció rendjeit, mint a kaleidoszkóp fénytöréseit az esztétikai tapasztalat terében; ez a bepillantás azoknak a különféle feladatoknak az elemzésével egészül ki, amelyeket ezek a fiktív rendek tudnak ellátni a provokáció és megőrzés, profanizálás és kinyilatkoztatás, a határok elmosása és a biztosítás történetileg változó, feszültséggel teli mezején.

Mindezt filológikusan – ami azt jelenti, az induktív gondolkodás fennhatóságát alatt – lezárni egy haszid történettel lehet, amelyet Gershom Scholem *Die jüdische Mystik in ihren Hauptströmungen [A zsidó misztika és fő irányvonalai]* című könyve végén Samuel Agnon héber íróra támaszkodva mesél el:

Egyszer, amikor Bál Sémnek valami nehéz ügyet kellett elintéznie, valami titkos művet a teremtmények hasznára, elment az erdő egy bizonyos helyére, tüzet gyújtott és misztikus meditációba merülve imádkozott. És minden úgy történt, ahogyan eltervezte. Amikor egy nemzedékkel később a meseritzi maggidnak ugyanezt kellett tennie, elment arra a helyre az erdőben és ezt mondta:

– A tüzet már nem tudjuk meggyújtani, de az imádságokat még ismerjük.

És minden akarata szerint történt. Megint csak egy nemzedékkel később a sassowi Mose Leib rabbinak kellett megtennie. Elment hát ő is az erdőbe, és így szólt:

– Már nem tudunk tüzet gyújtani és a titkos meditációkat sem ismerjük már, amelyek az imát elevenné teszik; de ismerjük a helyet az erdőben, ahova mindez tartozik, és ennek elégnek kell lennie.

Elég is volt. Amikor viszont ismét egy nemzedékkel később Israel von Rischin rabbinak ugyanezt kellett tennie, leült aranyszékére kastélyában és így szólt:

– Nem tudunk tüzet gyújtani, nem tudunk imádkozni, a helyet sem ismerjük már, de el tudjuk mesélni ennek a történetét.

És [...] az ő története is ugyanolyan hatásos volt, mint a három másikonak a tettei.⁵⁷

A tudományt, amely ébren tartja e legenda emlékét, filológiának hívják.

Fordította Götz Andrea

⁵⁷ SCHOLEM, *I. m.*, 384.